

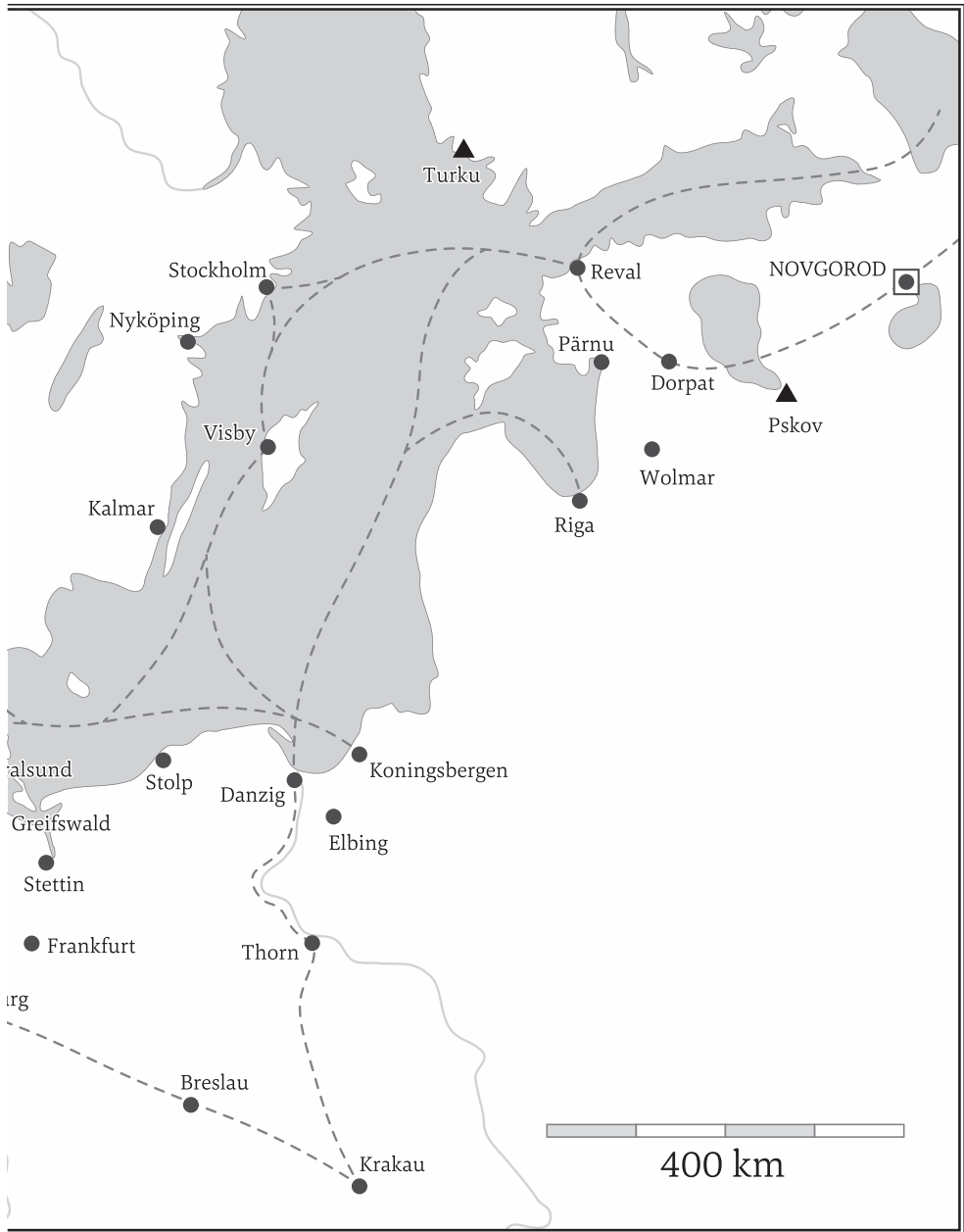
Dick Harrison

De Hanze

OPKOMST EN ONDERGANG VAN
EEN MACHTIG HANDELSVERBOND







1

Voorspel

Avaritia

‘Greed, for lack of a better word, is good.’

Gordon Gekko in de film *Wall Street* (1987)

Dit is een verhaal over hebzucht. Over zo veel mogelijk willen hebben. Het is een verhaal dat wordt gedragen door de droom van niet alleen welvaart en welzijn, maar van louter klinkende munt, door het verlangen naar grote winsten, door de drang om rijk te worden. De waarden waarvoor de Hanze zichzelf tot tolk heeft gemaakt, zijn geworteld in een verlangen dat zowel het energiekste als het verwerpelijste in de menselijke natuur naar boven haalt. Weinig zonden zijn in onze westerse samenleving zo aan de kaak gesteld, maar tegelijkertijd zo wijdverbreid en omvangrijk, als de hebzucht, die in het Latijn, dat in hanzeatisch Europa gangbaar was, *avaritia* werd genoemd.

Hieruit volgt dat de protagonisten van dit boek geïnspireerd moeten zijn geweest door een zeldzame effectieve en aanhoudende dubbele standaard. Het waren christenen, maar ze waren ook hebzuchtig. Ze dienden twee meesters, God en Geld, dit volgens een onuitgesproken credo dat niet strookt met de geest van veel van de teksten die de basis vormden van het morele en wereldbeeld van de Europese middeleeuwen. In het Nieuwe Testament, de Heilige Schrift die wordt gepredikt in de torenhoge gotische baksteenkerken van de Hanze-

kooplieden, wordt de hebzucht belichaamd door Mammon, een heidense afgod waarvoor iedereen moest oppassen dat hij er niet door werd besmet. Jezus stelt expliciet in Lucas 18:25: ‘Het is gemakkelijker voor een kameel om door het oog van een naald te gaan dan voor een rijke om het koninkrijk van God binnen te gaan.’ In 1 Timoteüs 6:10, zegt de apostel Paulus in de Latijnse Bijbelvertaling: *radix malorum est cupiditas*. In de nieuwste Nederlandse Bijbelvertaling (NBV21) wordt de zin geïnterpreteerd als: ‘De wortel van alle kwaad is geldzucht.’ De logica, zoals die in de middeleeuwen werd begrepen, was dat het verlangen naar geld grotendeels negatieve gevolgen had: de hebzuchtige begaat egoïstische daden om rijk te worden, wat ten koste gaat van zijn omgeving, het bestaan van zijn medemensen verslechtert, en zo nog meer kwaad oproept.

Dienovereenkomstig werd avaritia bestempeld als een van de ergste geestelijke misdaden, een van de morele tekortkomingen die, door het vermogen om bijkomende ellende te veroorzaken, de mensheid een ongewoon grote hoeveelheid problemen en lijden bezorgde. In de vierde eeuw n.Chr. maakte Evagrius van Pontus een lijst van acht van zulke ‘kwade gedachten’, en rond 590 bracht paus Gregorius I de lijst terug tot zeven hoofdzonden: hoogmoed, hebzucht, lust, jaloezie, onmatigheid, woede en gemakzucht. Het was niet ongebruikelijk dat hebzucht als de ergste van allemaal werd beschouwd.

De veroordeling van hebzucht kent echter een veel langere geschiedenis. Toen Jezus en Paulus zich druk maakten over de drang naar rijkdom, had het bespotten van de diepste impuls van zakelijke activiteit een lang verleden in de tradities van het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten. Zelfs in onze oudste nog bestaande wetten wordt hebzucht aangevallen door vertegenwoordigers van de overheid. De Babylonische koning Hammurabi stelde in de achttiende eeuw v.Chr. vaste rentetarieven in om kredietnemers tegen woekeraars te beschermen. Mensen die blijk gaven van een ongewoon grote winstzucht werden bedreigd met de afschrijving van de lening als zij de rente verder wilden verhogen.

De oude Grieken personifieerden de hebzucht in de gedaante van koning Midas, die volgens de mythe de macht kreeg om alles wat hij aanraakte in goud te veranderen – een zegen die al snel een vloek

bleek te zijn, aangezien zelfs eten, drinken en mensen werden getransformeerd in het edelmetaal als ze in contact met hem kwamen. De mythe gaat terug op een historische figuur, koning Midas van Frygië, die aan het eind van de achtste eeuw v.Chr. over een Klein-Aziatisch koninkrijk regeerde. In Assyrische geschriften wordt hij, onder de naam Mita, genoemd in de hoedanigheid van koning van de Mushki, een naburig volk in Anatolië dat onderworpen werd door de Frygiërs. Zowel Frygië als Assyrië zag zich gedwongen het hoofd te bieden aan de aanvallen van de nomadische Cimmeriërs, wat voor Midas eindigde toen zijn koninkrijk viel. Volgens de Griekse traditie zou hij zelfmoord hebben gepleegd door stierenbloed te drinken toen duidelijk was dat de vijand niet kon worden gestopt.

Dat Midas en Frygië in verband werden gebracht met rijkdom in de Griekse wereld is niet verrassend. Klein-Azië was een doorvoer-land voor karavanen die reisden tussen het Nabije Oosten en de steden aan de Egeïsche Zee, en de heersers die de handelsroutes controleerden en tol hieven werden benijd vanwege de rijkdommen die ze zo konden vergaren. In de tijd van koning Midas was het echter zeer twijfelachtig of fortuinen vooral de vorm van geld aannamen. In het verhaal van de oorsprong van onze beschaving is geld een van de laatste grote innovaties, die tot ons kwam lang nadat onze voorouders hadden geëxperimenteerd met landbouw, irrigatie, metaalverwerking, geschreven taal, het wiel en andere baanbrekende culturele elementen. De oude Egyptenaren hadden in plaats daarvan een gestandaardiseerd gewichtssysteem dat uitging van de *deb*, een eenheid die iets meer dan 90 gram woog en gebaseerd kon zijn op koper of zilver. Voor het overige was graan het belangrijkste betaalmiddel in de oude landbouwculturen. Mensen werden doorgaans betaald in zakken graan: een gewone Egyptische arbeider kon 5,5 zakken per maand verdienen, wat overeenkwam met 200 kilo, een voorman 7,5 zakken, wat overeenkwam met 250 kilo. Een andere veelvoorkomende waardemaatstaf in de oudste culturen was vee. De rijkdom van boeren werd niet alleen geteld in de hoeveelheid land waartoe ze toegang hadden, maar nog meer in het aantal koeien, schapen of geiten.

Het eerste betaalmiddel dat op geld leek, werd rond 1000 v.Chr. in China gebruikt. De Chinezen gebruikten bronzen symbolen in de

vorm van mesjes en schepjes; daarvóór hadden ze kaurischelpen en bronzen replica's daarvan gebruikt. De overgang naar echte munten vond ongeveer gelijktijdig plaats in China, India en het oostelijke Middellandse Zeegebied, tussen 700 en 500 v.Chr. Volgens traditie begon de Griekse koning Pheidon van Argos in de zevende eeuw v.Chr. met het slaan van munten, maar de datum is onzeker. Het is zeer waarschijnlijk dat het slaan van munten in de ware zin voor het eerst plaatsvond in het Klein-Aziatische koninkrijk Lydië, dat de regionale machtspositie had overgenomen die voorheen in handen was van Frygië. Van daaruit verspreidden de munttradities zich in de zevende en zesde eeuw v.Chr. naar naburige steden en naar de rest van de Griekse wereld. Veel van deze vroege munten, vooral de Lydische munten, waren gemaakt van elektrum, een natuurlijk voorkomende legering van zilver en goud. Ook de laatste koning van het onafhankelijke Lydië werd nauw geassocieerd met rijkdom: Kroisos, later vaak geschreven en uitgesproken als Croesus. Volgens een beroemd verhaal zou hij een oorlog zijn begonnen tegen de Perzische grootmacht nadat hij van het orakel van Delphi een antwoord had gekregen waarin werd aangekondigd dat hij een groot rijk zou vernietigen. Het orakel had gelijk, maar het koninkrijk dat Croesus verpletterde bleek het zijne te zijn. Volgens een ander verhaal zou de Perzische koning Cyrus de berouwvolle Croesus hebben gespaard toen deze al op de brandstapel stond, waarna hij de Perzen diende als een wijze adviseur (in financiële zaken, mag men aannemen).

De verhalen van Midas, Croesus en andere oude geldvorsten en goudmagnaten zijn tweesnijdend op een manier die sterk lijkt op hanzeatische ambigüiteit. Aan de ene kant vertelden de Grieken graag over de grenzeloze gulzigheid van koningen en de rampen die zij uiteindelijk voor hun koninkrijken veroorzaakten. Aan de andere kant werden Midas en Croesus bewonderd. Mensen waren onder de indruk van hen en wilden hen als vrienden – en vooral Croesus was ongetwijfeld een goede vriend van de Grieken in de kuststeden van Klein-Azië, niet in de laatste plaats van de inwoners van Efeze. Dezelfde dualiteit komen we tegen in verhalen uit het Romeinse Rijk en uit middeleeuws Europa. De Romeinen maakten graag grapjes over pas rijk geworden schurken die opschepten over hun succes tegen-

over de mensen om hen heen, maar ze keken ook naar hen op als voorbeelden van zakenlieden en landeigenaren die succes hadden gehad, die de goden aan hun kant hadden. De Europeanen uit de negentiende eeuw waren hetzelfde. Terwijl mensen de gierigaards en de magnaten benijdden vanwege hun rijkdommen, werden ze belasterd en afgeschilderd als slecht en verdoemd, die een postume tegenslag verdienden als ze niet tot inzicht kwamen voordat het te laat was. Een bekend voorbeeld hiervan is Ebenezer Scrooge in *A Christmas Carol* van Charles Dickens, de vrek die net zo efficiënt geld verzamelt als hij ‘bah, humbug!’ roept, wanneer iemand hem wijst op het belang van zaken die niet relevant zijn voor de winst, zoals Kerstmis vieren en genereus schenken. In de onsterfelijke novelle over de kerstnacht van Scrooge slaagt hij erin zowel een afschrikwekkend voorbeeld als een held te zijn. De moderne mens is niet veel anders. Onwaarschijnlijk rijke ondernemers als Jeff Bezos, Mark Zuckerberg, Bill Gates en Elon Musk behoren tot de bekendste individuen op aarde en zijn het onderwerp van gelijke delen afkeer en bewondering.

Ergo: de fascinatie voor rijkdom, en dus ook voor hebzucht, is een tijdloos fenomeen. Dit wil niet zeggen dat de vormen van hebzucht, de structuren van de zakenmentaliteit en de strategieën voor het streven naar winst in de loop van de tijd hetzelfde zijn. Dat is helemaal niet het geval. De verschillen tussen de hebzuchtculturen zijn aanzienlijk. Een van de voor de hand liggendste discrepanties in de tijd is die tussen winst op distributie en winst op productie. De afgelopen 250 jaar, sinds de industriële revolutie, hebben fabriekseigenaren enorme sommen geld verdiend met productie in de fundamentele zin van het woord: de productie van katoenen kleding, papier, auto's, vliegtuigen, tractoren, speelgoed, computers enzovoort. Dit was vóór het midden van de achttiende eeuw niet het geval. Destijds waren de winstmarges in de productiesector relatief klein, omdat de meeste dingen met de hand werden gemaakt door werknemers die lonen nodig hadden om zich een bijdrage aan de arbeid te kunnen veroorloven. De loonkosten hielden de winst laag. Wie op zoek was naar de echt grote winsten wijdde zich liever aan de distributie: het verplaatsen van goederen van de ene plaats naar de andere. Een handelaar kocht dingen op de ene plaats om ze op een andere plaats tegen een

hogere prijs te verkopen. Het verschil was – na aftrek van de kosten van schepen, voertuigen, accijnzen en overslag – veel groter dan wat een gemiddelde producent zou kunnen opstrijken in bijvoorbeeld de kledingindustrie.

Deze laatste industrie is een goed voorbeeld van het probleem, omdat de textielhandel (en dus indirect de textielproductie) van groot belang werd voor de Hanze. Tot het einde van de dertiende eeuw werd de industrie in West-Europa volledig gedomineerd door de steden in noordelijk Frankrijk, vooral in het graafschap Vlaanderen, waar we in dit boek meerdere keren op zullen terugkomen. Om verschillende redenen werd de Vlaamse kledingindustrie echter getroffen door terugkerende crises. De Engelse koning hief tol op wol en stopte soms de export om de graaf van Vlaanderen ertoe te bewegen minder loyaal te zijn aan de Franse koning, de vijand van Engeland. Daarbij kwam nog de wijdverbreide armoede onder de arbeiders en de bereidheid van de textielproducenten om de lonen laag te houden om meer geld te verdienen. Er volgden stakingen en opstanden, die hun hoogtepunt bereikten rond 1280. Veel arbeiders emigreerden vervolgens naar Noord-Italië, dat ook een belangrijke regio voor de textielproductie werd. Volgens sommige schattingen werkten er in de eerste helft van de veertiende eeuw ongeveer 30.000 mensen in de textielindustrie van Florence. De productie werd opgedeeld in twintig tot dertig stappen, elk uitgevoerd door een speciale groep ambachtslieden. Om hen aan een werkplek te binden, verdeelde de werkgever het loon vooraf in goederen of geld, zodat het werk een schuld werd die moest worden terugbetaald. Het spreekt voor zich dat de concurrentie tussen producenten en hun bedrijven hevig werd, wat de consumenten ten goede kwam omdat de prijzen omlaaggingen. De winstmarges waren daardoor klein – veel kleiner dan die van de handelaren die de stoffen kochten om elders te verkopen.

In dit Italiaanse zakenklimaat werd de specifieke vorm van markteconomie ontwikkeld die we vandaag de dag kapitalisme noemen. Voorheen zochten onderzoekers graag naar de wortels van het individueel gerichte commerciële kapitalisme in een later stadium van de geschiedenis, vooral in de zestiende-eeuwse reformatie, in wat de socioloog Max Weber ‘de kapitalistische ethiek’ van het calvinisme

noemde. Dit is echter een opvatting waar het onderzoek zich de afgelopen decennia tegen heeft gekeerd, niet in de laatste plaats als gevolg van analyses van documentair bronnenmateriaal uit de hoge en late middeleeuwen.

Het is inmiddels duidelijk dat we voorheen de betekenis van middeleeuwse religie verkeerd begrepen. Traditioneel werd de kerk gezien als een negatieve kracht in de geschiedenis van het kapitalisme, maar dat was niet echt zo. De priesters waren zeker gekant tegen hebzuchtige woekerrente, maar niet tegen winstgevende handel op zich. De kooplieden, voor zover we ze in de bronnen kunnen vinden, riepen voortdurend God aan en investeerden graag in religieuze projecten ter wille van het leven, zowel in deze wereld als in de volgende. Het is dus een vergissing om het middeleeuwse christendom als de vijand van de economische vooruitgang te zien. Bovendien is er overtuigend bewijs naar voren gekomen dat in Zuid-Europa al in de dertiende en veertiende eeuw grote stappen werden gezet op weg naar het huidige kapitalisme. In Venetië en Genua werd risicospreiding als praktijk ontwikkeld door te werken met coöperatieve systemen, consortia, rederijen, leenovereenkomsten en verzekeringen voor schepen en lading. Tegelijkertijd ontstonden er geavanceerde methoden voor berekeningen en boekhouding. De Italiaanse handelaren voerden de dubbele boekhouding in en maakten de balans tot routine. Daarbij kwam de uitbreiding van het bank- en kredietstelsel. Toen de geldwisselaars debet- en bijschrijvingen op de rekeningen van hun klanten via gireren (van het Italiaanse *girare*, ‘roteren’) gingen overmaken, werden ze feitelijk bankiers (zie verder blz. 189-191). Daarnaast werd de wissel ingevoerd, waardoor een partij een geldbedrag in een munteenheid naar keuze kon ontvangen en dit later op een andere locatie in een andere munteenheid kon terugbetalen.

Er was dus in de middeleeuwen geen gebrek aan mensen die geïnteresseerd waren in het genereren van winst en geld. Het probleem zat in de algemene structuur. Dit vroege handelskapitalisme was compleet ondergeschikt aan een mentaliteit en een praktische realiteit die prioriteit gaven aan andere waarden dan die welke we vandaag de dag associëren met de markteconomie. De fundamentele bron van rijkdom en inkomen was niet de productie of distributie van goede-

ren, maar land, dat werd gecontroleerd door boeren en grootgrondbezitters die niet langs kapitalistische lijnen dachten. Ze waren ingebed in feodale systemen die berustten op wettelijk gedefinieerde onrechtvaardigheden en privileges, en het was hun niet-kapitalistische manier van denken en handelen die de samenleving als geheel kenmerkte. Kooplieden en bankiers moesten zich aanpassen aan de realiteit van koningen, edelen, priesters en boeren. De kansen van de koopman om zijn eigen integriteit en individualisme te ontwikkelen tegen de geest van de samenleving in, waren ernstig beperkt. Gilden in de ambachtelijke sector blokkeerden de concurrentie, stopten de rationalisatie en hinderden institutionele innovatie. De leden van de burgerij moesten hun hoofd buigen voor het systeem en leefden volgens de principes die de heren en de meerderheid van het volk koesterden.

Na verloop van tijd holde de druppel de steen uit. De middeleeuwse zakenlieden pasten zich aan de omstandigheden aan, wijzigden deze geleidelijk en zorgden er uiteindelijk voor dat ze opgingen in hun tegenstellingen. Na een paar eeuwen begon de handel zijn eigen agenda's te creëren en werden de klanten gedwongen zich te schikken. Enkele van de beslissendste veranderingen in dit opzicht vonden plaats in de honderdjarige periode die volgde op de grote pestepidemie in het midden van de veertiende eeuw. Naarmate de marges kleiner werden en alles duurder werd – niet in de laatste plaats arbeid –, moesten handelaren rationaliseren, de kosten onder controle houden en efficiëntere werkmethoden ontwikkelen. Het verzekeringsstelsel werd verder ontwikkeld, evenals het geldwisselsysteem, de filialen en de zakenbrieven. Rond deze ontwikkelingslijnen werden een bedrijfsethiek en -praktijk ontworpen die onverslaanbaar zouden blijken. De kooplieden en hun agenten kregen een vernieuwende energie van het gevoel erbij te horen binnen de bedrijven, vrijheid te hebben met verantwoordelijkheid en niet alleen maar deel uit te maken van een hiërarchische structuur. Ze durfden risico's te nemen. Tegenwoordig lijkt dit misschien voor de hand liggend, maar voor de mensen van de late middeleeuwen en de renaissance was het revolutionair. (Zie ook blz. 185-191 over de transformatie in het bedrijfsleven tijdens de late middeleeuwen.)

Tegen de achtergrond van deze transformatie in de cultuur van hebzucht moeten we de Hanze begrijpen. Weliswaar kwamen de Duitse kooplieden nooit in de buurt van het vernieuwings- en ontwikkelingsvermogen van hun Italiaanse collega's, maar zij opereerden in hetzelfde tijdperk en stonden bloot aan dezelfde bedreigende en veeleisende sociale krachten. Terwijl ze vochten tegen pestepidemieën, koude winters, stormachtige zeeën, bloedige kaperoorlogen, tegenwerkende vorsten en lastige concurrenten, werden ze gedwongen na te denken over het potentieel van nieuwe handelsroutes en nieuwe ontmoetingsplaatsen. Een onvermogen om zich aan te passen kon leiden tot stagnatie en ondergang.

*

Om de drijvende krachten die uiteindelijk leidden tot de Hanze volledig te begrijpen, en om te begrijpen waarom de organisatie zo'n succes werd, moeten we onze reis door de geschiedenis van de handel als zodanig beginnen. De oorsprong van de opkomst van de Hanze is te vinden in de handel die we in het vroegmiddeleeuwse Europa tegenkomen. We moeten ook de geografische en politieke omgeving leren kennen waarin de Duitse kooplieden in de twaalfde en dertiende eeuw leefden en werkten, toen mensen in Lübeck, Hamburg, Keulen, Danzig en andere steden een commerciële grootmacht begonnen te ontwikkelen. De ontwikkeling vond niet plaats in een vacuüm, maar was een reactie op uitdagingen en kansen die zich voordeden tijdens een van de expansiefste economische en demografische fasen in de Europese geschiedenis.

Friezen en noorderlingen

In 796 beschreef koning Karel de Grote van de Franken in een brief aan koning Offa van Mercia hoe stiekeme Angelsaksische handelaren zich voordeden als pelgrims om aan de Frankische tol te ontsnappen. Het bedrog, dat uiteraard werd ingegeven door hebzucht en gierigheid, was ongepast en moest stoppen. Eerlijke kooplieden die zonder mopperen hun heffingen betaalden, zouden echter de bescherming genieten van het Frankische koningshuis.

EEN COMPLETE GESCHIEDENIS VAN EEN MIDDELEEUWS HANDELSVERBOND

In de middeleeuwen, lang voordat er sprake was van nationale staten of internationale verdragen, groeide in Noord-Europa een handelsnetwerk uit tot een machtig verbond. De Hanze – ontstaan uit samenwerkende gilden van Duitse kooplieden in de twaalfde eeuw – verbond tientallen steden rondom de Noord- en Oostzee. Via dit netwerk stroomden goederen, geld, kennis en cultuur van Novgorod tot Londen, van Bergen tot Brugge. Zonder centrale macht, maar met diplomatie, handelsverdragen en maritieme slagkracht, was de Hanze eeuwenlang de economische ruggengraat van Noord-Europa.

De Hanze was een middeleeuws fenomeen, voortgekomen uit dringende behoeftes in een tijd van tirannieke vorsten, ridders en pest-epidemieën, en tegelijkertijd zijn tijd vooruit op het gebied van coördinatie, rechtszekerheid en internationale samenwerking. Het was een organisatie met een zo los mogelijke samenhang; een cultuur die baksteengotiek, haringzouten, scheepsbouw, blokkadepolitiek en piratenjacht verenigde.

De Hanze geeft een uitzonderlijk volledig overzicht van het machtige middeleeuwse handelsnetwerk en de wereld waarin het ontstond, floreerde en uiteindelijk weer ten onder ging. Daarbij is er ruim aandacht voor de invloed die de Hanze had op bijvoorbeeld de schilderkunst, literatuur en architectuur.

Vertaald door Ger Meesters



Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

ISBN 978 94 0192 106 0



9 789401 921060